

УДК 903.15(=221.15)-055.2 «638»

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ З ПРЕДМЕТАМИ ОЗБРОЄННЯ У САРМАТІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Олена Шевченко

Одеський археологічний музей НАН України
Україна, 65026, м. Одеса, вул. Ланжеронівська, 4
e-mail: medeya.81@gmail.com

Жіночі поховання з предметами озброєння зі східних районів поширення сарматської культури-історичної спільноти постійно притягують увагу дослідників. Але на території Північного Причорномор'я подібні комплекси майже не розглядались. Одним з перших, хто звернув увагу на присутність зброї у жіночому похованні із зазначеної території, був К.Ф. Смирнов [1]. Набагато пізніше, О.В. Симоненко зазначав, що на території Північного Причорномор'я такі комплекси не зафіксовані [2]. У рамках свого комплексного дослідження Т.В. Богаченко аналізує жіночі поховання з предметами озброєння з території України. Більшість з наведених авторкою комплексів, належить до скіфської доби. Але низка поховань відноситься і до більш пізнього, сарматського часу. Найбільш відомим авторка вважає поховання I ст. н.е. у Соколовій могилі. На жаль цим комплексом і обмежується перелік захоронень сарматського часу [3].

Далі слід навести працю О.Є. Фіалко в якій авторка наводить кілька, ймовірно, жіночих поховань сарматського часу з території Північного Причорномор'я, які раніше зустрічались й у праці К.Ф. Смирнова [4].

На жаль, цими роботами і можна завершити історіографічний перелік вивчення зазначеного питання на території Північного Причорномор'я.

Пов'язана така ситуація з малою кількістю сарматських поховань, що походять із зазначеної території, для яких були здійснені антропологічні визначення. А у тих комплексах, які антропологами були визначені як жіночі, предмети озброєння фіксувались украй рідко.

Втім, імовірніше, жіночі поховання з предметами озброєння на території Північного Причорномор'я все ж таки існували. Деякий натяк на це дає низка комплексів з потрібними характеристиками.

Пам'ятники II ст. до н.е. – першої половини I ст. н.е.

На території України та Молдови, до теперішнього часу, було відкрито 53 сарматських по-

ховання зазначеного часу [5]. Декілька поховань з предметами озброєння, на думку дослідників, могли належати жінкам. Датується II ст. до н.е. поховання 12/3 Олександрівського могильника (розкопки І.А. Післарія 1972 року). На думку К.Ф. Смирнова, воїн похований у похованні, міг бути жіночої статі [1]. Дослідники гадають, що померлого було поховано у сидячому положенні, спиною на північ, а його обличчя та протягнуті ноги були звернуті на південь. За спиною померлого, у північно-західному куту могили, в її дно було увіткнуто п'ять наконечників списів. Самі наконечники списів не збереглись, однак, судячи за схематичним малюнком І.А. Післарія, вони були типові для сарматів [6]. Подібна кількість, а також розміщення списів не знаходить аналогій у чоловічих комплексах усієї сарматської культурно-історичної спільноти. Ймовірно, списи були поміщені у поховання з символічною функцією.

Окрім того, серед кісток грудної клітини померлого було знайдено залізний втулковий наконечник стріли. Наконечник мав плоску асиметричну ромбічну голівку та коротку втулку. Довжина голівки біля 2 см. Наконечник належав типу 1.3 згідно О.В. Симоненко [2].

Уздовж західної стінки лежали ритуальні вироби з крейди: плоский «дол» та два просвердлених шматка невизначеної форми. Саме за цими речами К.Ф. Смирнов припускав, що дане захоронення могло належати жінці. Найбільш близькі аналогії знайдено у жіночому похованні могильнику Близнюки 1/2. Однак вказаний комплекс предметів озброєння не містив [7]. Аналогічна ситуація спостерігається у похованні 5/3 Биковського могильника [8].

Ще два поховання з Олександрівського могильника К.Ф. Смирнов вважав жіночими. У похованні 7/2 предметів озброєння не зафіксовано [1]. У могилі 10/2 знайдено набір намистин і скляних підвісок, залізний ніж, розбите бронзове дзеркало, глиняне пряслице та залізний втулковий наконечник стріли. Наконечник знаходився у ногах похованого [1].

У Північному Причорномор'ї, на відміну від

східних територій сарматської культурно-історичної спільноти, у час ранніх сарматів звичай супроводжувати покійного стрілами не отримав поширення. Знахідки наконечників стріл відомі лише у чотирьох комплексах. Окрім поховання у с. Виноградне, де було знайдено набір з восьми екземплярів, інші – поодинокі знахідки.

Описані вище комплекси, через відсутність антропологічних визначень похованих, неможна використовувати для повноцінного аналізу. Однак, навіть така мізерна інформація надає деякий натяк на те, що сармати Північного Причорномор'я у II-I ст. до н.е. померлих жінок могли ховати з предметами озброєння. Семантичне значення розміщення предметів подібного роду у жіноче поховання простежити доволі важко у зв'язку з тим, що нечисленні сарматські комплекси даного часу практично не містили зброї. Якщо судити за східними територіями, то можна припустити, що жінки могли приймати участь у військових діях або використовувати предмети озброєння в якості амулетів. Однак, у силу низки різноманітних причин, подібні прижиттєві особливості укладу не знайшли відображення у поховальному обряді.

Пам'ятники I – середини II ст. н.е.

Соколова могила 1/3. Захоронення жінки 45-50 років. Датується I ст. н.е. [9]. Інших сарматських поховань у невеликій курганній групі не було. Сам курган було збудовано у добу бронзи, у ньому виявлено 26 поховань різного часу. Сарматське жіноче поховання знаходилося у центрі кургану. Поховання містило заможний і різноманітний інвентар. Справа від скелету, на рівні стегнових кісток, на площадці розмірами 0,38 x 0,2 м знаходився набір різноманітних амулетів (42 екземпляри). Серед них знаходились пронизи різноманітних форм і підвіски, виготовлені з мушлі, кістки, напівкоштовного каменю. Намистини зі скла та пасти, залізні та бронзові персні, статуетка породіллі з кістки, подібні до відерка підвіски, бронзова підвіска у вигляді руки, фалос з залізної конкреції, срібна мініатюрна посудина, кістяне верхів'я у вигляді руки. Окрім амулетів тут були знайдені бронзовий пінцет і залізний гольник з бронзовою голкою. Серед цих предметів знаходився бронзовий трилопатевий наконечник стріли з шипом на втулці (рис. 1). Цілком очевидно, що у даному випадку, предмет озброєння виступав вже з вторинною функцією в якості амулету. На користь цього припущення служать, по-перше, архаїчність самого виробу – стріла скіфського часу; по-друге, місце фіксації серед інших предметів, які також використовувались в якості

амулетів; по-третє, набір озброєння, що складався лише з одного наконечника стріли, було зафіксовано лише у чоловічому похованні Думени 1/2 з загальної вибірки. Однак наконечник за типом повністю відповідав даному часу та знаходився біля правого коліна. У більшості чоловічих поховань, набір озброєння було представлено, мечем, рідше кинджалом. Іноді у супроводі наконечників стріл у кількості від одного до 82 екземплярів.

Амулети у похованні представлені кількістю 67 екземплярів. Вони входили у склад намиста, прикрашали головний убір. Цілий набір їх зберігався в окремій сумочці, сім екземплярів лежали біля срібного глека, а чотирнадцять між дзеркалом і черепом покійної.

На думку авторів публікації, набір предметів ритуального призначення дає можливість казати про виконання померлою при житті жрецьких функцій. Бронзовий пінцет, голка у гольнику, якісь речовини у посудинах, імовірно ліки або отрута, у поєднанні з амулетами й іншими ритуальними предметами дозволяють припустити, що похована займалась ще і лікарською справою (знахарством), яке уявляло собою переплетіння прийомів народної медицини з чаклунськими діями [9].

Ситуація у похованні дозволяє спробувати визначити семантичне значення архаїчної стріли за оточуючими її амулетами й оберегами. Незважаючи на їх значну кількість, спираючись на етнографічні паралелі, можна виокремити декілька функціональних груп, які відповідали за певну галузь вірувань. До однієї з них міг належати і наконечник стріли. Судячи за відомим свідченням, частина предметів могла слугувати оберегом від хвороб і нещасть. Представницька група захищала від «дурного ока» чи мала загальне охоронне значення. Уявляється цілком імовірним, що подібне або близьке значення міг мати і давній наконечник стріли.

Усть-Каменка 69/1. Парне захоронення жінки та немовля. Датується I – початком II ст. н.е. [10]. Майже зітлілі кістки немовля знаходились біля ліктя лівої руки жінки. У похованні виявлено різноманітний інвентар. Під ліктем цієї ж руки, у поглибленні глини виявлено залізну клиноподібну сокиру (рис. 2). Дещо вище, біля плеча, знаходились фрагменти залізного ножа та довгий гранітний брусок.

Автори розкопок припустили, що сокира була знаряддям праці [10]. На користь цього припущення слугують знаряддя, які знаходились поряд – ніж і точильний брусок. Однак у безпосередній близькості знаходились і кістки немовля. Смерть немовлят у всі часи вважалася ве-

ликим нещастям. Як правило, це приписувалось підступним діям потойбічних сил. Одним з основних засобів боротьби з подібними силами, вважалася холодна зброя або, у цілому, залізні предмети. Подібну функцію і могла виконувати залізна сокира. Таким чином, семантичне значення сокири у зазначеному жіночому похованні, бачиться спірним.

Закінчуючи огляд, не лишнім буде звернути увагу на захоронення з предметами озброєння, що містили явно жіночий інвентар, але в яких не провадилися антропологічні визначення. У 1984 р. у Донецькій області була досліджена курганна група біля с. Чугуно-Крепінка. В одному з курганів, було виявлено сарматське, ймовірно, жіноче захоронення, що містило дуже заможний і різноманітний інвентар [11; 12]. Датується серединою II ст. н.е. У правій руці, поряд з дерев'яною чашею знаходилась залізна сокира. Це втулкова однолезова сокира, обух якої мав вигляд шестопору, тобто складався з п'яти пірамідальних виступів у кожному. Основа леза потовщена й орнаментована п'ятьома жолобками. У провушному отворі збереглась деревина від руків'я. Довжина його, судячи за тліном на дні могили, складала 25 см. Довжина леза – 7 см, ширина – 5,8 см. Сокира архаїчна, скоріш за все, відноситься до передскіфського часу (рис. 3). Велика кількість різноманітних амулетів у похованні змушує припустити, що шестопур був захисним амулетом, як усяка реліквія.

У 1993 р. В.І. Загоруйко було розкопано, ймовірно, жіноче захоронення біля села Писаревка. У комплексі було знайдено бронзовий перстень для натягування тятиви «монгольським» способом (рис. 4). У сарматському похованні така річ знайдена вперше [2]. Перстень було знайдено серед амулетів, у зв'язку з чим можна припускати його вторинну функцію в якості амулету. За давніми забобонами, кільця й узи вважались оковами для демонів, що мали змогу огородити їх власників від дій злих сил [13]. Залізні персні, за віруваннями кавказьких народів, оберігали від хвороб [14].

Таким чином у I – середині II ст. н.е. на території Північного Причорномор'я серед жіночих поховань, що містили предмети озброєння, військових не було. Предмети озброєння в усіх комплексах були поміщені вже з вторинною функцією в якості амулетів. У всіх випадках, це були одиничні архаїчні артефакти.

Так, сармати могли використовувати в якості оберегів від хвороб і нещасть, а також для захисту від «дурного ока» стародавні наконечники стріл, що існували у побуті кілька століть. На подібну функцію вказують численні амуле-

ти й обереги, що було зафіксовано поряд. Не виключено, що такий предмет міг мати загальне охоронне значення.

Ймовірно, в якості захисту від злих духів, у випадку смерті немовля та матері у поховання поряд з померлими могли класти залізні сокири. Однак зазначене припущення є спірним. Не виключено, що архаїчні сокири слугували захисними амулетами загального характеру.

У жіночі поховання поміщали персні для стрільби, однак фіксуються вони в оточенні численних амулетів, що прямо вказує на їх вторинну функцію. Кільця слугували «оковами від демонів», або могли захищати від хвороб.

Усі жіночі поховання, де були зафіксовані предмети озброєння, містили заможний і неординарний інвентар. Таким чином, можна припустити, що у сарматів, які мешкали у цей час на території Північного Причорномор'я, звичай використовувати предмети озброєння в якості захисних амулетів, зберігся переважно у заможних прошарків суспільства.

Не виключено також, що залізні сокири могли використовуватись і у побуті. На це можуть вказувати зафіксовані поряд знаряддя праці, наприклад, ніж і точильний брусок.

Таким чином, звичай використання предметів озброєння при похованні сарматських жінок на території Північного Причорномор'я суттєво відрізняється від східних регіонів.

Пам'ятники другої половини II-IV ст. н.е.

Нові Бедражі поховання 6. Кістяк жінки 35-40 років було зруйновано у давнину. У заповненні поховання були знайдені дрібні фрагменти кинджалу або меча. Верхів'я кинджалу реконструюється як кільцеве [15]. Інших предметів поховального інвентарю зафіксовано не було. Стан пограбованого поховання змушує виключити даний комплекс з подальшого аналізу. Погана збереженість антропологічного матеріалу, не виключає помилки у визначенні статі похованого.

Таким чином, для території Північного Причорномор'я зазначеного періоду робити якінебудь певні висновки бачиться передчасним. У доступних на сьогодні відомостях, можна бачити лише деякі натяки на те, що у жіночі поховання могли поміщати предмети озброєння. Озираючись на те, що усі захоронення могильнику Нові Бедражі було доволі схожі між собою та являлись військовими, не виключено, що таким міг бути і жіночий комплекс.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К.Ф. Смирнов. – М.: «Наука», 1984. – 184 с.

2. Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья / А.В. Симоненко. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с.

3. Богаченко Т.В. Женщины-воительницы южнорусских степей: Исторические основы сказаний / Т.В. Богаченко. – Saarbrücken, 2011. – 248 с.

4. Фиалко Е.Е. Амазонки во времени и пространстве / Е.Е. Фиалко // Археологія і простір. – 2015. – С. 46-99.

5. Симоненко А.В. Раннесарматский период в Северном Причерноморье / А.В. Симоненко // Золото, конь и человек; Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко. – К.: КНТ, 2012. – С. 190.

6. Полин С.В., Симоненко А.В. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья / С.В. Полин // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 76-95.

7. Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке / К.Ф. Смирнов. – М.: «Наука», 1975. – 176 с.

8. Смирнов К.Ф. Быковские курганы / К.Ф. Смирнов // Материалы и исследования по археологии. – 1960. – № 78. – Т. 2. Древности Нижнего Поволжья. – С. 169-272.

9. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Юж-

ном Буге / Г.Т. Ковпаненко. – К.: «Наук думка», 1986. – 150 с.

10. Костенко В.И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В.И. Костенко. – Днепропетровск: Издательство ДДУ, 1993. – 151 с.

11. Шепко Л.Г. Женское погребение с топором в Донбассе / Л.Г. Шепко // Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалея: зб. работ. научной конференции 16-18 апреля 1997 года – Харьков, 1997. – С. 35.

12. Моруженко А.А. Сарматские памятники Донецкой области / А.А. Моруженко // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов науч. конф. 19-21 апреля 1989 года. – Донецк, 1989. – С. 47-50.

13. Чурсин Г.Ф. Культ железа у кавказских народов / Г.Ф. Чурсин // Изв. Кавк. ист.-археол. ин-та. – 1927. – Вып. 4. – С. 83-84.

14. Чурсин Г.Ф. Амулеты и талисманы кавказских народов / Г.Ф. Чурсин. – Махачкала: Нальчик, 1929. – С. 26.

15. Курчатов С.І. Сарматський воїнський могильник на Середньому Пруті / С.І. Курчатов О.В. Симоненко, А.Ю. Чирков // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 112-123.

Шевченко Олена Жіночі поховання з предметами озброєння у сарматів Північного Причорномор'я

У статті наводиться невелике зведення жіночих поховань, що містять предмети озброєння з сарматських пам'яток відкритих на території Північного Причорномор'я. Розглянуто комплекси у хронологічному порядку, стаття поховання, яку, переважно, було визначено антропологічним шляхом, що бачиться найбільш достовірним. Однак через даний критерій кількість пам'яток, що потрапили у вибірку, виявилася незначною.

У результаті проведеного аналізу було встановлено, що у більшості випадків, предмет озброєння до жіночого поховання було поміщено вже із вторинною функцією, як амулети або символи. Для подібних цілей сармати використовували архаїчні наконечники стріл і сокири.

Однак, у пізньосарматський час, у могильнику Нові Бедражі, серед військових чоловічих поховань, було зафіксовано одне жіноче, що містить аналогічний набір озброєння. Швидше за все, даний комплекс є свідченням участі жінки у військових діях нарівні з чоловіками.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, жіноче поховання, предмети озброєння, амулет, символ, наконечник стріли, сокира

Шевченко Елена Женские погребения с предметами вооружения у сарматов Северного Причерноморья

В статье приводится небольшая сводка женских погребений содержащих предметы вооружения из сарматских памятников открытых на территории Северного Причерноморья. Рассмотрены комплексы в хронологическом порядке, пол погребенных которых, преимущественно, был определен антропологическим путем, что видится наиболее достоверным. Однако из-за данного критерия, количество памятников, попавших в выборку, выявилось незначительным.

В результате проведенного анализа было установлено, что в большинстве случаев, предмет вооружения в женское погребение был помещен уже с вторичной функцией, в качестве амулетов или символов. Для подобных целей сарматы использовали архаические наконечники стрел и топоры.

Однако, в позднесарматское время, в могильнике Новые Бедражы, среди воинских мужских погребений, было зафиксировано одно женское, содержащее аналогичный набор вооружения. Скорее всего, данный комплекс является свидетельством участия женщины в военных действиях наравне с мужчинами.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, женское погребение, предметы вооружения, амулет, символ, наконечник стрелы, топор

Shevchenko Elena The North Pontic Sarmatians' female burials with weapons

Only a few researchers have paid attention to the issue of finding weapons in the Sarmatian female burials from the North Pontic area. This strongly differs from the eastern parts of the Sarmatian cultural and historical community's area, where this issue was often the subject of lively discussion.

This peculiarity is due to a small number of Sarmatian burials with the sex of buried determined by anthropological method from this area. And in those complexes identified by anthropologists as female, the weapons were recorded very rarely.

The article deals with a brief summary of female burials containing weapons from the Sarmatian sites discovered in the North Pontic area. The complexes are examined in chronological order. The sex of buried in these complexes was mainly determined by the anthropological method, which seems the most reliable. However, because of this criterion, the number of sites in the sampling is insignificant. As a result of the analysis it was determined that in the most cases the weapons have been already placed in the female burial to perform a secondary function, as the amulets or symbols. The Sarmatians used the archaic arrowheads and axes for similar purposes.

However, in the late Sarmatian period, one female burial was recorded among the military male burials from the Novye Bedrazhi cemetery. This burial contained the similar set of weapons. It is most likely that this complex is an evidence of participation of woman in military operations on a par with men.

Keywords: North Pontic area, female burial, weapon, amulet, symbol, arrowhead, axe

Рецензенти:

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Гребенников Ю.С., к.і.н., доцент

Рис. 1. Наконечник стріли з Соколової могили.

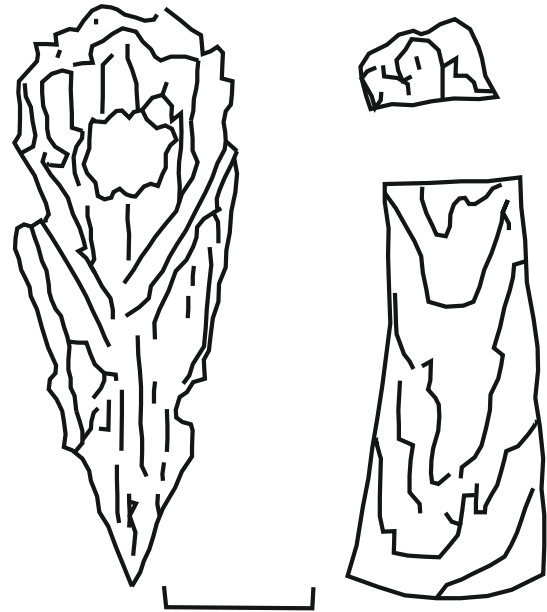

Рис. 2. Сокира з поховання Усть-Каменка 69/1

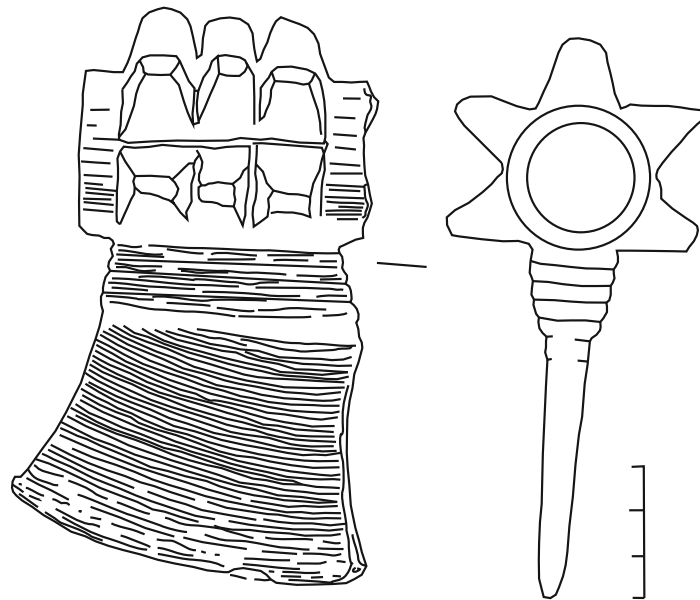

Рис. 3. Залізна сокира з Чугуно-Крепінки

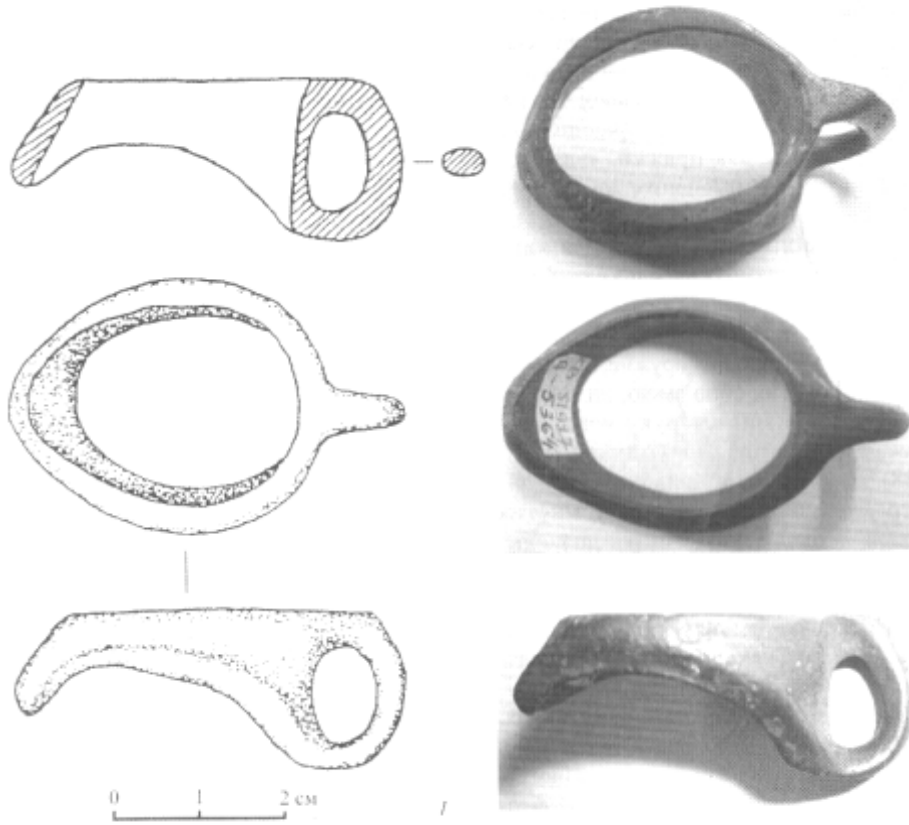

Рис. 4. Перстень з Пісаревки (фото С. Воронятова)